

Slováci a Česi vo vzťahu k podkarpatskoruskému priestoru

PETER ŽEŇUCH (BRATISLAVA)

Etnicky, jazykovo a obradovo zmiešané územie karpatského regiónu, do ktorého patrí aj Slovensko, je vďačným objektom výskumu viacerých vedných disciplín. Pre lepšie poznanie a hlbšie pochopenie komplexnosti, ktorá charakterizuje toto územie a jeho obyvateľov, nie je možné obmedziť sa len na oblasť jazykovedy, kulturológie, etnografie či sociológie. Tieto vedné odbory síce v medziach svojich možností podrobne skúmajú príslušné sféry života jednotlivca i spoločenstva, ku skompletizovaniu pohľadu je však nutné venovať pozornosť aj duchovnej, náboženskej rovine, ktorá osobitne hlboko formuje a charakterizuje človeka v jeho individuálnom i spoločenskom rozmere. Komplementárnosť jednotlivých vedeckých disciplín a interdisciplinárny výskum duchovnej kultúry je dnes už všeobecne uznávanou a aplikovanou pracovnou metódou.

Odkrývanie spomenutých súvislostí je samozrejme zložité a výskum nastolených problémov nemožno uskutočniť bez základného výskumu. Slavistický ústav Jána Stanislava SAV v Bratislave v spolupráci s Centrom spirituality Východ – Západ Michala Lacka v Košiciach, Pontificio Istituto Orientale v Ríme a Gregorian Foundation organizuje celý rad interdisciplinárnych výskumov zameraných na skúmanie vzťahov medzi etnikami a kultúrami v karpatskom regióne. V súčasnosti sa črtajú aj možnosti

na spoluprácu s Ústavom slavistiky Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne. Zámerom spolupráce viacerých vedeckovýskumných pracovísk je systematický výskum dejín, literatúry, kultúry a jazyka v prostredí veriacich byzantského obradu v karpatskom regióne; zameraný predovšetkým na komplexný výskum cyrilských a latinských rukopisných pamiatok, ktoré vznikali v tomto priestore.

Treba zdôrazniť, že jazykový, kultúrny, etnicko-konfesionálny, historický i literárny výskum regiónu pod Karpatmi prebiehal v rozličných obdobiach s rozličnou intenzitou a vždy závisel od aktuálnych spoločensko-historických podmienok a možností, ktoré poskytovali jednotlivé štátno-politické systémy v útvaroch, v rámci ktorých sa región východného

Slovenska a dnešnej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny nachádzal. Samozrejme, že to nie je jazykovo, etnicky ani konfesionálne jednoliaty priestor, ale je to región, v ktorom sa utvorila a podnes zachovala jazyková, etnická i konfesionálna rôznorodosť. Uvedená členitosť bola i podnes je podmienená regionálne a sčasti aj geograficky. Na základe týchto skutočností možno usudzovať aj o regionálnom charaktere cyrilských i latinských písomností, ktoré vznikali pod tlakom byzantsko-slovanskej kultúrno-obradovej tradície, typickej pre toto územie.

Vnútornú (jazykovú, etnickú i konfesionálnu) členitosť umocňuje existencia lokálnych nárečových, etnicko-kultúrnych a konfesionálnych spoločenstiev. Komplexne orientovaný interdisciplinárny slavistický výskum si v praktickej, teda výskumnej rovine kladie za cieľ hľadať dôkazy o symbióze jazykových, etnických i cirkevných tradícií a kultúrnych smerovaní. Je preto nevyhnutné správne osvetliť procesy, ktoré neprivedli obyvateľstvo karpatského regiónu k etnickému či náboženskému napätiu, alebo neznašanlivosti, ak, pravda, neboli a nie sú umelo, politicky živené.

Na zreteli treba mať aj tú skutočnosť, že jednoduchí obyvatelia neboli uzatvorení vo svojich náboženských alebo etnických komunitách, nežili v izolácii, ale sa spoznávali a navzájom sa jazykovo, nábožensky i kultúrne ovplyvňovali. Pre „vonkajších pozorovateľov“ sa takéto procesy možno javia ako rizikové, relatívne konfliktné a región sa vníma ako nestabilný. Práve symbióza viacerých etník (Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Maďari, Srbi, Rusi, Rumuni, Nemci, Židia, Rómovia a ďalší) na tomto malom území predstavuje veľmi vyvážený celok, ktorý je založený na interkultúrnej, interkonfesionálnej a interetnickej komunikácii a mobilite. Predstavuje dedičstvo dlhodobých historicko-spoločenských vývinových procesov a zmien, ktoré boli podmienené špecifickými štátnopolitickými a cirkevno-právnymi zásahmi.¹

¹ Ako príklad môže poslužiť skutočnosť, že dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny spolu s *ruthénskym* obyvateľstvom patrila do zväzku mnohonárodnostnej habsburskej monarchie. Časťou Ukrajiny sa stala až po odstúpení Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu na základe zmluvy medzi ČSR a ZSSR z 29. júna 1945. Príčlenená bola do Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky výnosom Prezídia Najvyššieho soviету ZSSR z 22. januára 1946. Treba ešte pripomenúť, že latinský termín *ruthen* používame na označenie východoslovanských etnických spoločenstiev Rusínov a Ukrajincov, ktorí žijú v karpatskom regióne. Týmto termínom sa označovali všetci obyvatelia, ktorí boli jazykovo a kultúrne spojení s východoslovanským prostredím. Okrem etnickej motivovanosti sa na označenie konfesionálnej príslušnosti k byzantskej tradícii v latinských textoch používal rovnaký termín.

O nestálosti politických procesov v skúmanom regióne svedčia mnohé skutočnosti. Jednou z nich je fakt, že východné Slovensko a Zakarpatská oblasť Ukrajiny sa rozprestiera na teritóriu bývalej Spišskej, Šarišskej, Abovskej, Zemplínskej, Užskej, Berežskej a Marmarošskej stolice. Najpodstatnejšiu zložku obyvateľstva tvoria Slováci, ktorí spolu s rusínskymi a ukrajinskými národnými spoločenstvami v tomto regióne utvárajú silné slovanské zázemie. Aj stoličné členenie tohto regiónu rešpektovalo geografické a jazykové osobitosti a dopĺňalo ho cirkevnoprávne členenie. O toto územie sa delilo latinské Jágerské biskupstvo a Mukačevské biskupstvo byzantsko-slovanského obradu, do jurisdikcie ktorého do roku 1777 patrili aj veriaci obidvoch zjednotení (marčanského a užhorodského) v oblasti Báčky a Sriemu na Dolnej zemi. V roku 1777 pápež Pius IV. bulou *Charitas illa* v priestore Dolnej zeme vytvoril osobitné Križevacké biskupstvo. V tom istom roku 1777 sa z Mukačevského biskupstva oddelilo rumunské veľkvaradínske biskupstvo so sídlom v Oradei. Pápež Pius VII. bulou *Relata semper* v roku 1818 zriadil ďalšie dve eparchie: Mukačevskú so sídlom v Užhorode a Prešovskú s katedrou v Prešove, pričom mesto Prešov povýšilo na biskupské sídlo pre gréckokatolíkov žijúcich v Zemplínskej, Šarišskej a Spišskej stolici, a tiež v časti Gemerskej, Abovskej a Turnianskej stolice. V roku 1912 vznikol z časti Mukačevského biskupstva maďarské gréckokatolícke biskupstvo v Hajdúdorogu. Po druhej svetovej vojne patrili až do vzniku Košického apoštolského exarchátu v roku 1997 obce ležiace na Slovensku v oblasti ľavobrežného toku Laborca v časti bývalej Užskej stolice *de jure* do správy Mukačevského biskupstva so sídlom v Užhorode (teda na Ukrajine), hoci boli ordinované prešovským biskupom.

Meniace sa administratívnoprávne i cirkevnoprávne pomery zanechali stopy i na rozvoji etnicko-konfesionálnej skladby obyvateľstva a adekvátne sa odrážali v jazykovej i kultúrnej politike. Netreba tu pripomínať úvahy o latinizačných tendenciách či maďarizačných aktivitách v gréckokatolíckej cirkvi, alebo poukazovať na neskoršie úsilie o rusinizovanie obyvateľstva byzantského obradu v súlade s teóriou o rovnakom etnickom pôvode všetkých rusnákov.² Takýmto spôsobom sa mnohí slovenskí veriaci cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku pripočítavali k Rusinom. Pojmy *gréckokatolícky* a *ruský* (*rusnák*) sa až podnes používajú ako synonymá, čo umožňuje mylne pokladať za Rusína aj takého gréckokatolíka (teda *rusnáka*), ktorý nie je rusínskej národnosti (Žeňuch: 2002, 131-132).

² Pričom pojem *rusnák* má religióznou, nie etnickú motivovanosť.

Vychádzajúc z možností uplatnenia plurality jazykov a kultúr sa čoraz naliehavejšie vynára potreba odpolitizovať otázky o nábožensko-etnických pomeroch v multikultúrnom karpatskom regióne. Nemáme tu na mysli iba vzťahy medzi komunitami založené na konfesionálnych stereotypoch, ale v prvom rade vystupujú do popredia otázky vyplývajúce z etnických a eticko-konfesionálnych pomerov. Sem patria aj rozličné pohľady na jazykový i etnický pôvod obyvateľstva, ktoré sa hlási k byzantsko-slovanskej religiózno-obradovej tradícii v tomto regióne. Tieto otázky sa oddávna stávali centrom pozornosti jazykovedcov, historikov, folkloristov i etnológov.

Jazykovým otázkam veriacich byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) v 17.-19. storočí sa venoval už P. J. Šafárik vo svojej práci *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Porovnával maloruský jazyk za Karpatmi a jazyk Rusínov v regióne pod Karpatmi. Vyslovil dodnes platný názor, že jazyk Rusínov žijúcich v Karpatoch je variantom maloruštiny a patrí do zväzku východoslovanských jazykov. Šafárik však jedným dychom dodáva, že na území pod Karpatmi žije nielen rusínske, ale aj slovenské etnikum, ktoré sa hlási k tradíciám byzantsko-slovanského obradu (Spisy: 1992, 26, 94, 95). Aj Dobrovský v *Slovanke* (1814) uviedol, že veriaci východného obradu (tzv. *rusnáci*³) žijúci v tejto oblasti sa v minulosti nikdy nestretli s iným ako s cirkevnoslovanským bohoslužobným jazykom, knihami a cyrilským písmom. Ďalej poznamenal, že do liturgického jazyka často vkladajú mnohé lexikálne prvky slovenského, poľského, ukrajinského jazyka.

Zakladateľ slovenskej etnografie Ján Čaplovič lokalizuje slovenských gréckokatolíkov najmä do Šarišskej a Zemplínskej stolice, kde tvoria väčšinu obyvateľstva byzantsko-slovanského obradu. Uvedené údaje sú o to hodnovernejšie, že svoje zistenia si overoval priamo v teréne, lebo od roku 1819 bol direktorom správy Schönbornovcovských majetkov na Podkarpatskej Rusi. Svoje sídlo síce mal vo Viedni, no grófske majetky navštevoval pravidelne raz ročne, vždy inou trasou, vďaka čomu dokonale poznal krajinu a ľud veľkej časti Uhorska (Urbancová: 1975, 87 a 237).

Významnú úlohu pri charakterizovaní etnicity, jazykovej a kultúrnej príslušnosti veriacich byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku zohral Jozef Škultéty, ktorý v časopise *Slovenské pohľady* (1895, 1896) polemizoval s Jánom Mišíkom o existencii slovenských

³ Pojmom *rusnáci* neoznačuje len etnických Rusínov, resp. Ukrajincov, ale veriacich cirkvi byzantsko-slovanského obradu, teda aj gréckokatolíkov alebo pravoslávnych Slovákov.

gréckokatolíkov. O tejto polemike na stránkach *Живая Старина* (roč. 2, 1895, s. 235-236) referoval prof. Lamanský. Z polemiky vysvitlo, že určujúcim faktorom etnickej a národnej príslušnosti východoslovenských uniátov je ich nárečie, resp. materinský jazyk. Na používanie bohoslužobného cirkevnoslovanského jazyka medzi Slováckmi byzantského obradu v paraliturgickej piesňovej tvorbe poukázal v roku 1886 A. S. Petruševič (1886, 190-198) pri interpretácii *Piesne o obraze klokočovskom*. Jazyk piesne charakterizoval ako porušený slovenský jazyk. Aj Antal Hodinka (1992, 43) medzi veriacimi byzantsko-slovanského obradu nachádza značnú časť slovenského etnického živlu. V ľudovom prostredí sa však ešte v 19. storočí pokladala konfesiónalna príslušnosť za jeden z kľúčových etnodiferenciačných javov.

Na neznalosť ruského (cirkevnoslovanského) jazyka sa vo svojej eparchii sťažuje už biskup A. Bačinský v príhovore z roku 1798 pri prijímaní nových študentov do duchovného seminára. Uvádza, že mnohí študenti zanedbávajú svoju ruskú výchovu, hlúpnu vo svojej ruskej náuke i jazyku, nevedia napísať ani svoje meno, ba neovládajú ani základy cirkevných nápevov (Sabov: 1893, 57). Na jazykovú roztrieštenosť gréckokatolíckych veriacich na východnom Slovensku poukázal aj Alexander Duchnovič v listoch Jakovi Holovackému v roku 1853.⁴ Aj Duchnovičov súpútnik I. Rakovský v článku publikovanom v *Cirkevnom vestníku* (1858) vidí medzi *rusnakmi*, teda veriacimi cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku, veľký počet nerusínsky hovoriacich obyvateľov, ktorí používajú miestne dialekty, ktoré však pokladá za poslovenčené ruské dialekty.⁵

O jazyku slovenských gréckokatolíkov sa polemizovalo aj na stránkach časopisu *Записки Наукового тов. ім. Шевченка* (1898, tom. 22, kn. 2, 1-58). Polemika prebiehala medzi Volodymyrom Hnat'ukom a Františkom Pastrnkom.⁶ Riešili otázku pôvodu bačsko-sriemskych Rusnákov; dotkli sa tak jazyka gréckokatolíkov Slovákov na východnom Slovensku. Z ich

⁴ Listy sú uložené v Historickom archíve mesta L'vov pod signatúrami ф-362-1-83 a ф-362-1-157.

⁵ I. Rakovskij ďalej v *Cirkevnom vestníku* predkladá niekoľko návrhov na zjednotenie týchto nárečí (Štec: 1996, 33).

⁶ Tu treba pripomenúť jeden závažný fakt, že V. Hnat'uk v práci *Русини прпшівської епархії ѓ їх говори* venovanej jazyku gréckokatolíkov v Prešovskej eparchii, za Slovákov gréckokatolíkov pokladal iba obyvateľov troch najzápadnejších obcí biskupstva v Šumiáci, Vernári a v Telgárte. Ostatných obyvateľov pokladal za Rusínov, resp. poslovenčených Rusínov. Túto tézu aplikoval aj na tzv. dolnozemsých Rusnákov.

polemiky vysvitlo, že jazyk tzv. dolnozemsých Rusnákov (byzantského obradu) je východoslovenské nárečie, čo sa nakoniec potvrdilo aj pri ďalšom výskume tejto oblasti začiatkom 60. rokov 20. storočia. Výskum organizoval Jozef Štolc a svoje predbežné závery publikoval v *Kultúrnom živote* (2, 1947, č. 21 a 4. 22-24) a v *Novom živote* v Petrovci (1965, č. 8).

Tlaku religióznej príslušnosti veriacich byzantsko-slovenského obradu v nami skúmanom priestore v podľahol aj Anton Šembera (*Základy dialektologie československé*. Praha: 1864), ktorý vo svojich prácach stotožňoval konfesijnú a jazykovú (tým aj etnickú) príslušnosť.

V. Hnaťuk (*Русини Пряшівської єпархії і їх говори*. In. Записки Наукового тов. ім. Шевченка XXXV-XXXVI. Львів: 1900) vysvetľoval vplyvy slovenského, poľského i ukrajinského jazyka na jazyk ortodoxných veriacich, ktorý nazýva словенским, resp. руснацким jazykom. Poukázal aj na nejednotnosť jazykového vedomia používateľov. Uvedol, že mnohí veriaci východného obradu používajú rozličné formy jazykového prejavu; napríklad niektorí používajú miestnu nárečovú formu (dialekt), iní hovoria jazykom poznačeným cirkevnou slovančinou, maďarizmami, slovakizmami, polonizmami a ukrajinizmami, niektorí pri písaní používajú tzv. kuchynskú latinčinu, iní zasa hovoria po rusky. Pre túto jazykovú nejednotnosť sa mnohí najmä starší bádatelia domnievali, že cirkevná slovančina bola nielen bohoslužobným jazykom veriacich byzantsko-slovenského obradu v regióne pod Karpatmi, ale prikladali jej aj funkciu literárneho jazyka. Takéto názory prezentoval Hiador Stripšij (Ужгород: 1927) v práci *Старша руська письменность на Угорщині*. Sústredil sa v nej na otázku rozvoja jazyka a literatúry od najstarších čias po súčasnosť, pričom vychádzal zo vzťahov medzi cirkevnoslovenským, slovenským, poľským a ukrajinským (rusínskym) jazykom. Podobné stanovisko zaujal aj Jevmenij Sabov v práci *Очерк литературной деятельности и образования карпатороссов* (Ужгород: 1925). Videl jazykový rozvoj v tomto priestore v kontexte s bohoslužobným cirkevnoslovenským jazykom. Naopak Ivan Franko (*Карпаторуське письменство XVII-XVIII в.в.* 1900) vychádzajúc zo vzájomných kultúrnych kontaktov a stáročných jazykových vzťahov medzi Slovákami, Poliakmi a Ukrajincami videl potrebu používať domáci, ľudový jazyk v písomnostiach, ktoré vznikali na území pod Karpatmi. Ďalším bol Ivan Verchratskyj (*Знадоби до пізнання угро-руських говорів*. Львів: 1901), ktorý zozbieral veľké množstvo rozličných ľudových rozprávání (aj hádanky, riekanky a piesne) v Šarišskej a Zemplínskej stolici. Treba spomenúť aj výskumné (zberateľské) aktivity Izmaila I. Sreznevského, J. Holovackého i V. Hnaťuka na východe Slovenska,

o ktorých vo svojich prácach referuje Viera Gašparíková (1988, 1998) a Katarína Žeňuchová (2004).

Samuel Cambel (*Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. 1906) vo svojom zberateľskom úsilí venoval osobitnú pozornosť etnickým a náboženským pomerom, etnickému a jazykovému vedomiu, znamenával zvyky, tradície, povery a ľudové zvláštnosti, predovšetkým v hraničnom slovensko-ukrajinskom a slovensko-poľskom priestore. Ako smerodajné kritérium odmietol náboženskú príslušnosť obyvateľstva, podľa ktorého sa v 18. storočí, ba dokonca aj v 19. storočí určovala etnická príslušnosť obyvateľov. Aj Samo Cambel svojím zistením podporil skutočnosť, že pojem *rusnak* je predovšetkým motivovaný nábožensky a nie etnicky (Žeňuchová: 2002, s. 355-368). Podobný názor prezentoval aj A. Petrov (1906, s. 2), ktorý však spochybnil Camblove názory dotýkajúce sa slovakizácie Rusínov.

Na nejednoznačnosť etnickej identifikácie a používaného jazyka poukázal aj Konštantín Stripšij v práci *Язык литературной традиции Подкарпатской Руси* (Ужгородъ: 1930). Zdôraznil, že pri kázňovej tvorbe sa miestni kňazi snažili priblížiť liturgickému cirkevnoslovanskému jazyku, preto svoj jazykový prejav často prispôbovali v domnienke, že hovoria v liturgickej cirkevnej slovančine. Nečudo, že ani sám autor často nerozumel tomu, čo napísal alebo odpísal z predlohy. Niektoré nezrozumiteľné slová preto možno v niektorých rukopisoch nájsť vysvetlené na margináliách, inde sú celé pasáže doplnené novým, vlastným textom. Jazyk týchto častí je silne poznačený nárečovými prvkami miestneho jazykového prejavu.

Významnú úlohu pri prispôbovaní cirkevnoslovanského jazyka v cyrilскеj náboženskej spisbe miestnym jazykovým pomerom zohráva vzdelanostná úroveň pisateľa. Na uvedenú skutočnosť vo vzťahu cirkevnoslovanského jazyka a jazyka ľudu dobre poukazuje Georgij Gerovskij v práci *Jazyk Podkarpatské Rusi*, ktorá vyšla v rámci Československej vlastivědy (1934), kde síce uvažuje o vzťahu cirkevnoslovanského jazyka a miestneho nárečia, no v intenciách *českoslovenčiny*. Jasne sa mu však podarilo vysvetliť premiešanosť vplyvov viacerých jazykov i nárečí podkarpatskoruského priestoru. Podobné konštatovania o vplyve ľudového jazyka na cirkevnoslovanskú spisbu v rozličných regiónoch východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi možno nájsť v prácach A. Petrova, ktoré sa dotýkajú starých cirkevnoslovanských pamiatok ako *Ňagovského rukopisu* (Petrov: 1921 a 1923), *Urbariálnej regulácie Márie Terézie* zapísanej cyrilikou či polemického spisu *Оборона вѣрному каждому ч(е)л(о)в(ѣ)ку* kňaza Michaela Theodula-Christodula (Petrov: 1921 a).

K uvedeným pamiatkam možno prirátať aj štúdie o jazyku administratívno-právnych dokumentov (Paňkevyč: 1924, s. 242-260; Dezső: 1996) či jazykovú interpretáciu Bradáčovho zápisu známeho cyrilského Daniilovho cestopisu do Svätej zeme z roku 1777, v ktorom sa nachádzajú prvky miestneho zemplínskeho nárečia (Paňkevyč: 1925). Osobitne zaujímavé sú aj Paňkevyčove pohľady na dialektologické otázky v tomto etnicky a kultúrne zmiešanom regióne v práci *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей* (1938).

Prvoradou úlohou súčasného moderného interdisciplinárneho slavistického bádania je koordinovaný, systematický a projektovaný výskum, ktorý v (stredo)európskom kontexte umožňuje práve slovenskej slavistike pokryť takto široko vnímané spektrum výskumných úloh. Uplatňovanie metód základného interdisciplinárneho výskumu, na ktorom sa podieľajú nielen jazykovedci, ale aj kulturológovia, etnológovia, teológovia i historici, je v súčasnosti nevyhnutné. Je to devíza, ktorá slovenskej slavistike ponúka nové možnosti pri komplexnom objasňovaní otázok vzťahov medzi jazykmi, etnikami a kultúrami východu a západu, severu i juhu v európskom kontexte. Takto široko koncipovaný súbor výskumných úloh postupne odкрýva mnohé nepreskúmané a nepoznané horizonty a kontexty duchovnej kultúry Európy.

V súvislosti s našimi výskumnými zámermi však netreba zabúdať na dôležitý fakt, že prioritou nie je uprednostňovanie jednej tradície pred druhou, ale spolužitie všetkých, ako aj ich vzájomné prelínanie a dopĺňanie. Veď práve v multikultúrnom priestore strednej Európy, ktorej sme neoddeliteľnou súčasťou, tieto danosti vyplynuli z trvalých a tradičných hodnôt založených na bezkonfliktných medzijazykových, medzietnických, medzikonfesionálnych a medzikultúrnych vzťahoch. Takýto prístup predovšetkým v súvislosti so základným výskumom je náš najvýznamnejší vklad do konkurenčného prostredia európskej vedy.

Literatúra

- Dezső: 1996** – Дэже, Ласло: *Деловая письменность русинов в XVII – XVIII веках* Nyíregyháza.
- Gašparíková: 1988** – Gašparíková, Viera: *Izmail I. Sreznevskij a slovenské ľudové rozprávky*. In: Aktuálne problémy československej slavistickej folkloristiky. Bratislava.

- Gašparíková: 1992** – Gašparíková: Viera: *Vzťah V. Hnatúka k slovenskej povestovej tradícii a jeho význam pre slovenskú folkloristiku*. In: Від Наукового тов. ім. Шевченка до українського вільного університету. Kyjiv – Lviv – Prjašiv, München - Paris - New York, Toronto, Sydney.
- Hadžega: 1935** – Гаджега, Василь *Додатки до історій русинів и руских церковей в був. жупї Земплинскої*. In: Науковий зборник тов. Просвїта. XI. Ужгород.
- Hodinka: 1992** – *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 11. Válogatta, szekesztette és a bevezeto életrajzot írta Udvari István. Nyíregyháza: Szedte a G-print Iroda Nyíregyházán, 1992.
- Paňkevyč: 1924** – Панькевичь, Иван: *Инвентарї (протоколы) канонических визитацій вороновского округа 1750-ых років нòд оглядом языковым*. In: Науковий збòрник тов. Просвїта в Ужгородї за рок 1924. Ужгород.
- Paňkevyč: 1925** – Панькевичь, Иван: *О путі ерусалімській ... Данїїла в списку кінця XVIII ст.* In: Науковий збірник тов. Просвіта. Ужгород.
- Petrov: 1906** – Петровь, Алексей: *Матеріалы для исторіи Угорскої Руси. IV. С.-Петербургь.*
- Petrov: 1921** – Петровь, Алексей: *Памятники церковно-религіозной жизни Угросусовь XVI-XVII вв. I. Поученія на евангеліе по Няговскому списку 1758 г.* In: Матеріалы для исторіи Угорскої Руси. VII. Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности Императорскої академіи наукъ. Том. ХСVII, № 2 и послѣдній. Петроградь.
- Petrov: 1921a** – Петровь, Алексей: *Памятники церковно-религіозной жизни Угросусовь XVI-XVII вв. II. Перея Михаила Обора вѣрному члвку.* In: Матеріалы для исторіи Угорскої Руси. VII. Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности Императорскої академіи наукъ. Том. ХСVII, № 2 и послѣдній. Петроградь.
- Petrov: 1923** – Петровь, Алексей.: *Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатъи XVI в. Няговскія поученія на Евангеліе.* In: Матеріалы для исторіи Закарпатскої Руси. VIII. Особый оттискъ изъ Вѣстника Чешскаго Королевскаго Общества Наукъ. Классъ философскій и историко-филологическій. Ежегодникъ г. 1921-1922. Прага.

- Petruševič: 1886** – Петрушевичъ, А. С.: *Пѣснь карпаторуссовъ изъ 1683 года*. In: Литературный Сборникъ Галицкой Матицы.
- Sabov: 1893** – Сабов, Євменій: *Христоматию церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ*. Унгварь.
- Spisy: 1992** – *Spisy Pavla Jozefa Šafárika. I. Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Ed. Pavol Petrus. Košice.
- Urbancová: 1975** – Urbancová, Viera: *Ján Čaplovič v slovenskej kultúre a národnom obrození*. In: Čaplovič, Ján: *O Slovensku a Slovákoch*. Zostavila, preložila, doslov a poznámky napísala V. Urbancová. Bratislava: Tatran.
- Žeňuch: 2002** – Žeňuch, Peter: *Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Žeňuchová: 2002** – Žeňuchová, Katarína: *Ludové rozprávky z východného Slovenska v kontexte religiózneho myslenia*. In: Slovenská, latinská a cirkevno-slovanská náboženská tvorba 15.–18. storočia. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2002.
- Žeňuchová: 2004** – Žeňuchová, Katarína: *Ludová próza zo zbierok Sama Cambla a Volodymyra Hnatúka – prameň etnickej, jazykovej a religioznej identifikácie Slovákov*. In: Slavica Slovaca, roč. 39, č. 2.